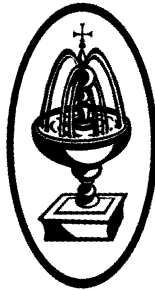

ISTORIJOS ŠALTINIŲ
TYRIMAI

2

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIAUS UNIVERSITETAS

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

Sudarė
Artūras Dubonis

2

LI
LEIDYKLA

VILNIUS 2010

UDK 930.2(093)

Is81

Knygos rengimą ir leidimą parėmė

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Recenzavo

Liudas Jovaiša

(Vilniaus universitetas)

Živilė Nedzinskaitė

(Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas)

Redaktorių kolegija:

Darius Antanavičius

(Lietuvos istorijos institutas)

Darius Baronas

(Lietuvos istorijos institutas)

Zenonas Butkus

(Vilniaus universitetas)

Artūras Dubonis (pirmininkas)

(Lietuvos istorijos institutas)

Mathias Niendorf

(Kyljo universitetas)

Rimvydas Petrauskas

(Vilniaus universitetas)

Irena Valikonytė

(Vilniaus universitetas)

Visi leidinio straipsniai recenzuoti dviejų mokslininkų

ISSN 2029-0705

© Lietuvos istorijos institutas, 2009

© Straipsnių autoriai, 2009

TURINYS

<i>Artūras Dubonis</i> Pratarmė	7
--	---

Straipsniai ir studijos

<i>Tatjana Vilkul</i> Создание Совия: работа составителя Иудейского хронографа (XIII в.) The Making of Sovii: the workshop of the compiler of the chronography of Judea (13th c.). <i>Summary</i>	11 32
<i>Oleg Choruženko</i> „Первая Литовщина“ в летописной статье 1368 г. The first Lithuanian onslaught ('litovschina') in the chronicle entry of 1368. <i>Summary</i> ...	33 41
<i>Aleksandr Hruša</i> Доверял ли монарх своим подданным? (Из жизни общества Великого Княжества Литовского конца XV – первой трети XVI в.) Did the monarch trust his subjects (a glance into the social life in the Grand Duchy of Lithuania from the late 15th c. to the first third of the 16th c.). <i>Summary</i>	43 82
<i>Raimonda Ragauskienė</i> Privatūs XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų archyvai: struktūra ir aktų tipologija The private archives of the magnates of the Grand Duchy of Lithuania in the 16th c.: the structure and types of the documents. <i>Summary</i>	85 107
<i>Irena Valikonytė</i> Teismo dokumentų Lietuvos Metrikoje repertuaras: rašto ir teisinės kultūros aspektai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. pirmojoje pusėje The repertoire of judicial documents in the Lithuanian Metrica: the facets of the culture of literacy and of justice in the Grand Duchy of Lithuania in the first half of the 16th c. <i>Summary</i>	109 125
<i>Vladimir Poliščuk</i> Ревизия волынских мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.) The inspection of customs rights in Volhynia and the special features of the documents of Lithuanian Metrica book no. 22 (1547). <i>Summary</i>	129 160

Inga Ilarienė

Livonijos dokumentų rinkinys Lietuvos Metrikos knygoje Nr. 525	161
Livonian documents in Lithuanian Metrica book no. 525. <i>Summary</i>	176

Eugenijus Saviščevas

Apie bajorų gyvenimą, aistras ir mirties bausmę XVI a. Žemaitijoje	179
On the life of nobility, passions and capital punishment in 16th c. Žemaitija. <i>Summary</i>	208

Diskusija*Oleg Choruženko*

Научно-справочный аппарат в современных изданиях средневековых документов	209
The critical apparatus of the modern editions of medieval documents. <i>Summary</i>	218

Šaltinio publikacija

Vladislovo IV Vazos Liudvikai Marijai Gonzagai įkeistų papuošalų inventoriūs (parengė Darius Antanavičius)	219
The inventories of the jewelry mortgaged in 1646 by King Vladislaus IV Vasa of Poland to his wife Ludvika Maria Gonzaga. <i>Summary</i>	262

Recenzijos, Anotacijos

A. Urbanavičius, <i>Vilniaus naujieji miestiečiai 1661–1795 metais. Sąrašas</i> , Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009. P. 728. – (Jonas Drungilas)	263
---	-----

К. Ю. Ерусалимский, <i>Сборник Курбского</i> , т. 1: Исследование книжной культуры, Москва: Знак, 2009. P. 888. – (A. D.)	264
---	-----

<i>Breslaujos dekanato vizitacija 1782–1783 m., atlikta Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio parėdymu = Visitatio decanatus Braslaviensis iussu et voluntate Ignatii Jacobi Massalski episcopi Vlnensis A.D. 1782–1783 peracta</i> , parengė R. Firkovičius, (serija: <i>Fontes Historiae Lituaniae</i> , vol. VII, <i>Lietuvos istorijos šaltiniai</i> , t. VII), Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2008. P. X, 451, [1]. – (Darius Baronas)	266
--	-----

Santrumpos	271
Apie autorius	273
Autoriams	275

TEISMO DOKUMENTŲ LIETUVOS METRIKOJE
REPERTUARAS: RAŠTO IR TEISINĖS KULTŪROS ASPEKTAI
LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAİKŠTYSTĖJE
XVI A. PIRMOJOJE PUSĖJE

Irena Valikonytė

2002 m. Torunėje vykusioje konferencijoje Rafałas Jaworskis, išanalizavęs LDK kanceliarijos veiklos XIV–XVI a. tyrimus, kaip per menkai ištirtą nurodė raštinės produkcijos ir ypač aktų terminijos bei jų formuliario tyrimų sritį¹. Iš dalies sutikdami su tokiu situacijos apibūdinimu, turime pažymėti, kad, įvertinęs išties solidžius, bet vien tik Lenkijos istorikų nuopelnus², autorius visiškai ignoravo jau tuo metu Lietuvoje ir Baltarusijoje nuveiktą nemažą darbą. Tiesa, pastaraisiais dešimtmečiais daugiausia tyrėjų dėmesio sulaukė Ldk Aleksandro laikų dokumentai, prie to, be abejo, prisidėjo publikuotos iš esmės visos šio laikotarpio LM knygos, pagyvinusios ir raštinės produkcijos tyrimus. Tačiau Egidijaus Banionio, Krzysztofo Pietkiewicziaus, Aleksandro Grušos, Laimonto Karaliaus ir kt. darbuose teismo dokumentai analizuoti tik sporadiškai³. Antai ir K. Pietkiewiczius specialiuose straipsniuose, skirtuose gudiškų

¹ R. Jaworski, „Kancelaria litewska XIV–XVI wieku. Stan i specyfika badań. Postulaty badawcze“, *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych między władzą a społeczeństwem*, pod red. W. Chorażyczewskiego i W. Krawczuka, Toruń, 2003, p. 93, 95, 101.

² Ten pat, p. 91–92, 94–97 ir kt.

³ Э. Банионис, „К вопросу о генезисе книг Литовской Метрики (последняя четверть XV в.)“, *Lietuvos Metrika. 1988 metų tyrinėjimai*, Vilnius, 1992, p. 8–45; Э. Банионис, „Введение“, *Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5. Užrašymų knyga 5*, Vilnius, 1993, p. 17–27; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań, 1995, p. 31–42; А. І. Груша, „Инфармацыйныя элементы фармуляра дакумента канцелярыі Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.“, *Беларускі археаграфічны штогоднік*, т. 1, Мінск, 2001, p. 205–214; А. І. Груша, *Канцелярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск, 2006, p. 83–113; L. Karalius, „Vieno atvejo tyrimas, arba kam buvo naudojamos Kazimiero Jogailaičio dovanojimo knygos Aleksandro Jogailaičio kanceliarijoje?“, *Praeities pėdsakais. Skiriama Profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-čiai*, Vilnius, 2007, p. 101–116; L. Karalius, „Lietuvos Metrikos knygų vaidmuo Aleksandro Jogailaičio kanceliarijoje (problemos aktualumas ir tyrimo perspektyvos)“, *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 1, sudarė D. Antanavičius, D. Baronas, Vilnius, 2008, p. 175–215.

ir lotyniškų dokumentų formulariui analizuoti⁴, išskyręs tris Ldk Aleksandro raštinėje naudoto formuliario tipus: suteiktis (*nadania*), patvirtinimus (*potwierdzenia*) ir teismo sprendimus (*wyroki*)⁵, mažiausiai dėmesio skyrė pastariesiems, o tai atsispindi ir jo pateiktoje lentelėje⁶. Antra vertus, K. Pietkiewicziaus akcentuota didžiulė lotyniškų dokumentų formuliario įtaka gudiškajam formulariui jau Ldk Kazimiero laikais⁷, pasiekusi LDK raštinę per Lenkijos kanceliariją ir Bažnyčią, skatina klausti, ar lotyniškasis dokumentų formularas tapo pagrindu ir teismo dokumentams, jei LDK teismų sistema iki reformos iš esmės skyrėsi nuo teisenos, galiojusios Karūnoje. Juk teismo dokumentų repertuaras neapsiribojo tik sprendimais (beje, kartais įvardintais ir kitokiais terminais), nors LM knygoje jų išties išliko daugiausia. Akivaizdu, kad teismo dokumentų pateikimo XX a. pabaigoje atnaujintoje kompleksinėje LM publikacijoje problema kėlė tam tikrų sunkumų ir *Metodinių nurodymų* parengėjams, besivadovavusiems iš esmės rusų diplomatikoje įtvirtintais aktų klasifikacijos modeliais. Ana Choroškievič, siūlydama sukurti šiuolaikines teismo dokumentų antraštes, juos suskirstė į keturias rūšis: 1) šaukimai (*позовная*); 2) teismo sprendimai, kuriuos pasiūlė vadinti *вырок* (pripažindama, kad jie dar buvo įvardijami *декрет* ir *лист судовой*); 3) dokumentai, atsiradę nebaigus teismo proceso, tarp kurių išskyrė teismo konflikto išdėstymą (*справа, впомянанье*) bei sprendimą apie teismo termino perkėlimą (*лимитация, отложение*), ir 4) liudytojų parodymų įrašai (*соковый лист, оповеданье, припомянанье* ir kt.)⁸. Nuo teismo dokumentų grupės atskyrusi įrašų (*записи*) tipą, ji dar kartą – jau kaip pastarųjų atskirą rūšį – nurodė liudytojų parodymų įrašus (*оповеданье*)⁹. Tačiau tarp *Metodiniuose nurodymuose* pateiktų teismo dokumentų kažkodėl nepateko skundai (*жалобы*), priskirti vienai atskirai rūšiai su nusilenkinėmis (*челомбитные и жалобы*)¹⁰. Tuo tarpu primintinių pavadinimais-sinonimais (*впомянанье* ir *припомянанье*) laikomi skirtingomis dokumentų rūšimis. Taigi į LM įrašytų teismo dokumentų klasifikacijos kriterijus liko neaiškus, nors ir pastebimas bandymas juos rūšiuoti pagal teismo proceso etapus. Abejonių ypač kelia bylos konflikto išdėstymo dokumentų grupės samprata, nes „konfliktas“ (bylos esmė) paprastai būdavo aiškinamas daugelyje dokumentų (šaukimuose, skunde, teismo rašte, sprendime ir jo išrašė), o ne tik *sprava* įvardintame, kurį A. Choroš-

⁴ K. Pietkiewicz, „Dokument ruski w kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506)“, *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX w. Studia ofiarowane Jerzemu Ochmańskiemu w 60 rocznicę urodzin*, red. G. Błaszczak, Poznań, 1994, p. 65–86; K. Pietkiewicz, „Uwagi o dokumencie lacińskim w praktyce kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka“, *Praeities pėdsakais*, p. 119–134.

⁵ K. Pietkiewicz, „Dokument ruski“, p. 85.

⁶ Ten pat, p. 78–79, 80–81, 85–86.

⁷ K. Pietkiewicz, „Uwagi o dokumencie lacińskim“, p. 126–127, 134.

⁸ *Lietuvos Metrikos leidimo ir aprašymo metodiniai nurodymai*, parengė A. Choroškievič, S. Kaštanovas, Vilnius, 1985, p. 27–28.

⁹ Ten pat, p. 37.

¹⁰ Ten pat, p. 31.

kievič laiko nebaigto teismo proceso rezultatu. Pastarasis dokumentas dažnai buvo surašomas ir pabaigus procesą – tai jau pastebėjo baltarusių mokslininkai¹¹. Kita vertus, tarp XV a. pabaigos – XVI a. pirmosios pusės dokumentų kopijų LM esama gerokai daugiau teismo dokumentų rūšių bei jų įvardijimų, nei pateko į *Metodinių nurodymų* rengėjų akiratį.

Numanu, kad tokį eklektišką klasifikacijos modelį (teisingiau, jo nebuvimą) ir tam tikrą nesuskalbėjamą istoriografijoje lemia faktas, jog teismo dokumentų specifika paveikė pats teismo procesas. LDK teisės istorikai visiškai neskiria dėmesio tokioms problemoms, kaip kanceliarijos vaidmuo teismų praktikoje¹², nors *a priori* akivaizdu, kad ryšys tarp teismo procedūros ir dokumentų repertuaro bei jų formuliario privalėjo egzistuoti. Tiesa, tokių tyrimų trūkumą jau nurodė Volodimiras Poliščukas, tačiau jo darbai aprėpia siauresnę ir gana specifinę – vietininkų (Lucko pilies) teismo vadinamųjų įrašų knygų dokumentų (t. y. tik skundų, pareiškimų ir žvelgūnų liudijimų) ir ypač jų formuliario – sritį, be to, trumpo ikireforminio laikotarpio¹³. Taigi būtina tirti ryšį tarp intensyvėjančio rašto skverbimosi į teisėtvarką bei teismų raštvedybos tobulinimo ir teismo procedūros bei įrodymų sistemos pokyčių, nes tai neabejotinai turėjo daryti įtaką teismo dokumentų repertuaro plėtrai. Taip pat akivaizdu, kad ilgainiui turėjo atsirasti ir raštininkų – teismo reikalų specialistų, kurie, nors iki teismo reformos nebuvo vadinami teismo raštininkais, tačiau jau buvo įgiję tam tikrą kompetenciją – „specializaciją“. Antra vertus, suvokiama būtinybė ar nebūtinybė saugoti vieną ar kitą dokumentą keitė laikinai ar „amžinai“ saugomų dokumentų nomenklatūrą¹⁴. Konkretaus daugiabriaunio teismo aktų ir teisinės kultūros ryšio nustatymas ne tik padėtų atsakyti į klausimus, kaip formavosi, kada nusistovėjo įvairių teismo dokumentų repertuaras ir kaip jis atitiko teismo proceso parengiamąjį etapą bei pačią bylos procedūrą, teismo sesijų organizavimą ir pan., bet taip pat padėtų spręsti sudėtingą pirmųjų rejestrų / sąsiuvinių / *spravų* (o vėliau – teismo bylų knygų) formavimo aplinkybių, jų sandaros bei dokumentų saugojimo formų kaitos

¹¹ В. Мянжынскі, Ю. Несцяровіч, „Судовыя дакументы з саманазвай „справа“ ў кнізе Метрыкі ВКЛ 30“, *Беларускі археаграфічны штогоднік*, т. 7, Мінск, 2006, р. 167. Tačiau šie autoriai irgi neteisūs *spravos* upatybe laikydami faktą, kad joje, be teismo sprendimo, dar išdėstytos „šalių pretenzijos“ (t. y. ieškinys). Tokia „upatybė“ būdinga ir sprendimams (*вырок*). Apskritai autorių siekis griežtai atskirti bylos *spravą* (protokola) ir sprendimą nepagrįstas.

¹² Išimtis – senokai parašyta Juliuszo Bardacho studija „O praktyce kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego“ (J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa, 1970), p. 351–378, nors autoriaus tikslas nebuvo dokumentų repertuaro analizė.

¹³ В. Полищук, „Между процедурой и формуляром: историко-ведческий анализ судебных замковых книг перед реформой 1564–1566 гг. (на примере Луцких замковых книг 1558–1566 гг.)“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*, sudarė A. Dubonis (red. kol. pirm.) ir kt., Vilnius, 2007, p. 355–380.

¹⁴ Šią problemą tik iš dalies yra palietęs Janas Adamusas, daugiausia analizuodamas šaukimų į teismą problemą, žr. J. Adamus, „O wstępnych aktach procesu litewskiego (do II Statutu)“, *Ateneum Wileńskie*, t. 12, Wilno, 1937, p. 205–281.

problema. Kitaip tariant, kadangi jokio teisės instituto negalima analizuoti izoliuotai nuo visos galiojusios teisinės sistemos¹⁵, tai ir teisinių dokumentų tirti neįmanoma be tiesioginių sąsajų su teismo procedūra. Ką jau kalbėti apie šių reiškinių abipusį ryšį: būtent teismo dokumentai (jų formuliaras ir repertuaro įvairovė) padeda nustatyti XV a. antrojoje pusėje – XVI a. viduryje LDK vyravusią teismo procedūrą, nes, kaip žinoma, PLS daugiau dėmesio skirta rašytinės teisės įdiegimui bajoriškoje visuomenėje, negu jau veikiančios teisenos visų normų įrašymui į šį kodeksą. Todėl TBK tebėra labai svarbus informacijos šaltinis LDK teismo proceso tyrėjams.

Nagrinėjant teismo dokumentų repertuarą, būtina atkreipti dėmesį į šių dokumentų apskritai ir į jų patekusių į LM, ne tik skirtingą funkcijos, bet ir sampratos aspektą, t. y. į klasifikacijos modelį, kuris, priklausomai nuo kriterijaus, gali būti ne vienas, juolab ne tik diplomatikos principais paremtas. Manytume, kad teismo veiklos specifika ir atitinkamų dokumentų poreikis teisėtumui užtikrinti siūlo bent tris dokumentų klasifikavimo modelius: 1) pagal teismo procedūros etapus; 2) pagal teismo (teisėjų) ir teismo (įstaigos) išduodamų dokumentų rūšis; 3) pagal dokumentų funkcionavimo terminą. Klasifikuodami juos pagal jų vietą ir reikšmę teismo procedūroje, galime išskirti mažiausiai tris dokumentų grupes: 1) būtini bylai pradėti, kitaip tariant, parengiamieji¹⁶; 2) bylos nagrinėjimui bylininkų pateikti arba teismo iš jų reikalaujami dokumentai; 3) bylos protokolas arba sprendimas bei išrašas. Be abejo, svarbiausias ir bylininkams, ir teisėjams buvo tiek baigtos, tiek nebaigtos nagrinėti bylos protokolas ir sprendimas. Nors originalūs teismo dokumentai pavadinimų neturėjo, o įrašytiesiems į Metriką paantraštes (išskyrus labai retus atvejus) sukūrė XVI a. pabaigos – XVII a. pradžios LM knygų kopijuotojai, istoriografijoje tapo įprasta dokumentus, liudijančius įvykusį bylos nagrinėjimą ir teisėjo priimtą sprendimą, vadinti sprendimu arba dekretu (*вырок, декрет / decretum*). Tačiau šis pavadinimas – vėlyvas¹⁷, iš pradžių buvo vartojamas platesnę šio dokumento sampratą įkūnijęs teismo rašto terminas (*лист судовой*). Tai paliudija išlikusios pirmųjų teismo sąsiuvinų / rejestrų bei knygų originalios paantraštės: *рассказываль ми его милость листы судовыи и данину свою писати* (1492 m.)¹⁸; *Как пан Федко з Вилни поехал, я, Янушко, при великом князи остал и вписал есми в книги листы судовые и данину его милости [...]* (1496 m.)¹⁹; *В tych книгах початы писатися*

¹⁵ Ten pat, p. 206.

¹⁶ J. Adamuso žodžiais, *wstępne akty procesowe*, ten pat, p. 208.

¹⁷ Pvz., į 19-ą Užrašymų knygą įrašytas 1536 m. dokumentas „palydėtas“ įrašo: „Тот вырок (! – I. V.) короля [...] прислал до мене пан Горностаи...“, žr. С. Пташицкий, *Описание книг и актов Литовской Метрики*, Санкт-Петербург, 1887, p. 271.

¹⁸ *Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою комиссиею*, t. 27 (*Литовская метрика*, отд. 1, ч. 1: книги записей, t. 1, под ред. И. И. Лаппо), Санкт-Петербург, 1910, стр. 509.

¹⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6*, parengė A. Baliulis, Vilnius, 2007, p. 135.

листы судовые; Тутъ пишут с(я) листы судовые и теж про память (1506 m.)²⁰; *Справа Коптева [...] Листы судовые и иные речы, которые про память записываны* (1511 m.)²¹. Ir po vadinamosios raštinės reformos, kai 1522 m. kanceliariją ėmėsi „rėdyti“ Albertas Goštautas, pradėta formuoti 4-oji TBK prasidėjo rubrika: [...] *В tych книгах пишут ся листы судовые*²². Žinoma, toks rejestrų ar knygų įvardijimas galėjo reikšti apskritai į jas įrašytą teismo dokumentaciją. Tačiau svarbiausia, kad teismo rašto (*лист судовой*) terminas gerokai anksčiau figūravo andainykščių teisėjų ir bylininkų leksikoje, o vėliau – ir raštuose²³. XV a. pabaigoje – XVI a. pirmojoje pusėje valdovo nagrinėtų bylų protokolų ir sprendimų analizė atskleidžia įdomų reiškinį: teismo procese kaip įrodymai pateikiami anksčiau įvykusio kito teismo raštai visada įvardijami *лист / листы судовой / судовые*, o net ir jų pagrindu priimami nauji sprendimai tik kartais pavadinami teismo raštu²⁴, bet dažniau – tiesiog *рашту*²⁵. Pvz., į 4-ąją Užrašymų knygą įrašytoje serijoje Kazimiero 1482–1490 m. priimtų teismo sprendimų visų koroboracijose nurodyta prikabinti antspaudą tiesiog *к сему нашому листу*²⁶. Tai byloja apie tuometės teisinės kultūros ir juridinės kalbos lygmenį: teismo procese išvardijant šalių pateiktus įrodymus buvo labai svarbu juos įvardyti tiksliai, todėl iš kitų dokumentų ir išskiriami teismo raštai, o teisėjo („čia ir dabar“) išduodamas teismo raštas suvokiamas (bet nebūtinai įvardijamas) kaip toks raštas. Net ir XVI a. viduryje, 1551 m., Vilniaus seime bajorų valdovui pateiktas

²⁰ RIB, t. 20 (*Литовская Метрика*, t. 1), Санкт-Петербург, 1903, стр. 523; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8*, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius, 1995, p. 292.

²¹ RIB, t. 20, стр. 776.

²² *Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt., Vilnius, 1997, p. 41. Netgi XVI a. pabaigoje pradėjus kopijuoti senąsias LM knygas, sudarant jų registrus, į jų antraštes dar įrašomi *листы судовые*, žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*, parengė L. Anužytė, Vilnius, 2004, p. 22; o Varšuvoje LM knygų tvarkytojai jau dažnai jas pavadiną teismų ir sprendimų knygomis („Xięga Sądow i Dekretow...“, žr. *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, J. Karpavičienė, Vilnius, 2003, p. 1), nors šis terminas, be abejo, jau senokai buvo vartojamas ir LDK raštinėse.

²³ Jau 1457 m. valdovo nurodymu byla nagrinėjė teisėjai (Minsko vietininkas kunig. Jonas Žeslavskis ir Markavos vietininkas Mykolas Korsakaitis) išdavė bylininkui „лист [...] свой судовой“ (žr. *Акты Литовской Метрики*, t. 1, d. 1 [toliau – *ALM*], собр. Ф. И. Леонтовичем, Варшава, 1896, nr. 15, p. 12); 1488 m. nagrinėjusiam byla valdovui Kazimierui atsakovai kaip įrodymą pateikė Lucko seniūno Petro Jonavičiaus „лист судовой“ (žr. *ALM*, nr. 56, p. 27; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4*, nr. 108, p. 130), o 1494 m. Aleksandras priėmė sprendimą „подле отца нашего судового листу“ (žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, nr. 89, p. 103).

²⁴ 1498 m. – „и лист есмо им судовой наш на то дали...“, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, nr. 252, p. 172; taip pat RIB, t. 20, стр. 530, 653.

²⁵ „[...] сесь наш лист на то дали...“, žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8*, nr. 401, p. 301–302; taip pat žr. RIB, t. 20, стр. 530, 532.

²⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4*, nr. 65, p. 111. Panašiai elgiamasi ir žemesnio rango teismuose, pvz., šalies maršalkos Jono Mikalojaičio Radvilos išduodami sprendimai vadinami tai teismo raštais (žr. RIB, t. 20, стр. 51, 81, 95 ir kt.), tai tiesiog raštais (ten pat, стр. 93 ir kt.).

prašymas, kad baudos ir teispinigiai ateityje būtų išreikalaujami tik pagal teismo sprendimą, suformuluotas šitaip: *которые будут на листех господарьских и на листех еднальных и на листех судовных и на кождых иных записех описаны*²⁷, t. y. čia teismo raštai akivaizdžiai suvokiami kaip bylų sprendimai.

Taigi visą XVI a. pirmąją pusę svarbiausias bylos dokumentas dažniausiai buvo vadinamas tiesiog teismo raštu. Reikia manyti, kad prie to prisidėjo ir Pirmajame Statute vartoti terminai, tarsi nubrėžę jų panaudos ateityje trajektoriją. Jau I skyriaus 12 straipsnyje įteisinta norma, draudžianti bylinėtis dėl nekilnojamojo turto, nepaisant anksčiau išduotų teismo raštų (*не дбаючи о судовые листы / literae iudicariae / o sądzie i o listi!*)²⁸. Specialaus VI (teismų) skyriaus 1 straipsnyje, įpareigojusiame teisėjus būtinai išduoti įvykusio teismo dokumentą bylininkui, jau vartojamas retai aktuose sutinkamas sprendimo (bet ne *вырок!*) rašto (*лист сказанья / усказанья*; Lauryno nuoraše – *literas iudicarias!*) terminas²⁹. Ir tame pačiame straipsnyje įrašytas dar vienas – išrašo (*выпис*) – terminas (*а естли бы судья выпису [extractum seu exscriptum] даму не хотел*)³⁰, kuris, kaip rodo straipsnio kontekstas, yra būtent tas pats sprendimo (*сказанья*) raštas, t. y. žodis vartojamas kaip sinonimas³¹. Laidotarpium tarp abiejų Statutų terminas *лист судовый* ir toliau vartojamas tiek bylos protokolui, tiek sprendimui apibūdinti³², ir tai turbūt ryškiausiai paliudija 1530 m. valdovo pavedimo Lucko seniūnui motyvacija: *бо мы [...] sprawy судов воевод наших николи не рушаем и листы их милости судовые в моцы зоставуем*³³. O Antrasis Statutas (IV. 2) teisėjus įpareigojo šalims išduoti išrašus ir teismo raštus

²⁷ RIB, t. 30 (*Литовская метрика*, кн. 3, отд. 1–2, ч. 3: книги публичных дел, т. 1), Юрьев, 1914, стр. 188.

²⁸ *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, t. 2, d. 1 [toliau – PLS], parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius, A. Vasiliauskienė ir kt., Vilnius, 1991, p. 72, 73.

²⁹ Ten pat, p. 162, 163.

³⁰ Ten pat.

³¹ Akivaizdu, kad dar nebuvo išryškėjusi skirtis tarp akto (veiksmo) įvardijimo ir iš tą veiksmą apibūdinančio žodžio kilusio dokumento pavadinimo, tai puikiausiai iliustruoja, regis, privalėjęs tas skirtis reguliuoti PLS. Antai I sk. 23 str. terminai *сказанье* ir *вырок* (*sententia*) vartojami sinonimiškai. Tiesa, čia kalbama apie valdovo drauge su Ponų taryba priimamus sprendimus apskritai (nebūtinai – teismo), žr. ten pat, p. 84, 85. Bet VIII sk. 1 str. netgi prasideda karaliaus sprendimu (*выроком королевским*), žr. ten pat, p. 218. O V sk. 2 str. jau reguliuojamas teismo procesas: „[...] суд выроком своим маеть тую справу [...] отложити...“, ten pat, p. 140, 141. Net ir TLS terminų vartoseną nebuvo preciziška. Antai, I sk. 11 str. įrašytas kazusas, jei valdovas kartu su Ponų taryba „з выроку нашого сказанье учинили“, o kas nors išdrįstų prieštarauti „тому выроку нашому и по сказанью [...]“, žr. *Статут Вялікага княста Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, Мінск, 1989, p. 88. Beje, leidinio vertėjai kažin kodėl terminą „сказанье“ į rusų k. išvertė *оглашение*, ten pat, p. 354.

³² *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų*, nr. 212, p. 132; *Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga*, parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė, Vilnius, 2007, nr. 205, p. 175; nr. 210, p. 182.

³³ *Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų*, nr. 517, p. 411.

(*выписы и листы судовые*)³⁴, bet ne sprendimo raštus! Taigi akivaizdu, kad šiuo lyg ir apibendrinančiu terminu *лист судовой* galėjo būti įvardyti mažiausiai dviejų rūšių dokumentai: 1) teismo sprendimas (*вырок, декрет*) arba, vartojant PLS sudarytojų terminą, – *лист сказанья*; 2) bylos protokolas³⁵, t. y. vadinamoji *справа*. Tačiau net ir XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje LM knygų kopijuotojai nematė skirtumo tarp šių dokumentų, turėjusių iš esmės tokį pat formuliara, ir teismo raštus įvardindavo tai *справа*, tai *вырок*, kas atspindėjo jau jų laikais susiklosčiusią teismo dokumentų nomenklatūros sampratą. Nors galima išvelgti ryškia tendencija, jog *справа* (byla, t. y. jos protokolas) pavadinti dokumentai buvo surašyti daugiausia trečiuoju asmeniu (*господарь, его милость, смотрел того дела...*) ir dažniausiai (bet ne visada) būna raštininko įrašyta nuoroda: *Господарь, король, его милость казал записати / казал про память записати*³⁶.

O sprendimais pavadinti raštai paprastai surašyti teisėjo vardu (t. y. pirmuoju asmeniu), prasideda atitinkama intituliacija ir baigiasi koroboracija *На што ж дали есьмо [...] сесь наш лист судовой з нашою печатью*. Tačiau tokia išvelgiama sistema nėra kopijuotojų taisyklė, o yra tik tendencija³⁷. Nikolajus Berežkovas, atkreipęs dėmesį į ankstyvasias teismų knygų įrašytų protokolų „sintaksės nenuoseklumą“ bei teksto „nepastovumą“³⁸ (turėdamas galvoje atvejus, kai tame pačiame akte raštininkas vartojo ir pirmąjį, ir trečiąjį veiksmožodžio asmenis), pamatuotai spėjo, kad tie įrašai rodo „kažką pereinama nuo įrašo-protokolo prie valdovo rašto, t. y. sprendimo projekto“, ir darė svarbią išvadą, kad rašto originalo, išduodamo suinteresuotam asmeniui, parengimas nebuvo „būtina išankstinė sąlyga

³⁴ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года* [toliau – *СВКЛ 1566*], падр. Т. І. Доўнар, У. М. Самолін, Я. А. Юхо, Мінск, 2003, p. 99; *Statut Litewski drugiej redakcyi (1566)* (*Archiwum komisyi prawniczej*, t. 7) [toliau – *ALS*], Kraków, 1900, p. 74.

³⁵ N. Berežkovas terminą *справа* suvokė ir laikė protokolu (*протокол*), žr. Н. Бережков, *Литовская Метрика как исторический источник*, t. 1, Москва–Ленинград, 1946, p. 174.

³⁶ *Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų bylų knyga*, parengė I. Valikonytė, S. Lazutka ir kt., Vilnius, 1999, nr. 1, 7, 8, 16, 17, 60 ir kt.

³⁷ Šį reiškinį pastebėjo V. Mianžinskis su J. Nesciarovičiumi, parengė kelių 30-osios Užrašų knygos dokumentų, įvardintų *справа*, publikaciją, tik perdėm sureikšminę to pavadinimo reikšmę (*самоназва*), nors iš tiesų tai buvo LM kopijuotojų, o ne originaliųjų knygų formuotojų tam tikra sistema (žr. В. Мянжынскі, Ю. Несцяровіч, „Судовыя дакументы“, p. 166–167). Ta proga pažymėsime, kad Baltarusijos „metrikantų“ pastangų LM publikacijose specialiai pateikti kiekvienos knygos „Dokumentų rūšių sąrašus“ vertė abejotina. Juk į juos įrašomi gerokai vėliau dokumentams suteikti pavadinimai (žr. *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 44. Кніга запісаў 44 (1559–1566)*, падр. А. Груша, Мінск, 2001, p. 166; *Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560). Кніга запісаў 43*, падр. В. Мянжынскі, Мінск, 2003, p. 152; *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 46 (1562–1565). Кніга запісаў 46*, падр. В. Мянжынскі, Мінск, 2006, p. 266; *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў № 30*, падр. В. Мянжынскі, Мінск, 2008, p. 351).

³⁸ Н. Бережков, *op cit.*, p. 174, nuoroda 112.

įrašyti dokumentą į knygą³⁹. Pritarus šiai nuomonei, galima būtų tik pasvarstyti, kada ir kokio pavidalo teismo sprendimas patekdavo į oficialiąją knygą. Skirtingi įvykusio teismo raštų formuliarai raštvedybos sampratos požiūriu logiški: teismas (šiuo atveju – valdovas) suinteresuotas, kad byla išliktų archyve, todėl ir duodamas nurodymas raštininkui sprendimą (nors jis būtų ir „tarpinis“) įrašyti į knygas arba atminimui (*на / про память / память*). Tuo tarpu išrašas (arba sprendimas) jau surašomas kaip teisėjo išduotas raštas (originalas) ir jį privalu įteikti bylininkams. Tačiau ne kiekvienas toks bylininkui išduotas raštas buvo nurašomas į knygas, o tik toks, kurio įrašymu akto gavėjas buvo suinteresuotas ir turėjo galimybę už tokį įrašymą sumokėti⁴⁰. Galimas daiktas, kad tik nesulaukus bylininko pageidavimo teismo išduotą sprendimą nurašyti į knygas (bylininkui išduoto rašto originalas galėjo žūti ir pan.), nuolatiniam saugojimui ir buvo parengiamas iš rejestro nurašomas protokolas (*справа, causa / actio*). Taip manyti leidžia toje pačioje TBK neaptinkami tos pačios bylos abu dokumentai (ir protokolas, ir išrašas-sprendimas). Į tai atkreipė dėmesį ir N. Berežkovas. Išimtis (4-oje TBK *вырок*, o 15-oje Užrašymų knygoje – *справа*)⁴¹ tik patvirtina tokį modelį egzistavus⁴².

N. Berežkovas pastebėjo (vartojant jo terminiją), kad kai TBK yra įrašas, skirtas „atminimui“, tos pačios bylos rašto joje nėra, ir atvirkščiai: kai įrašytas teismo raštas, tai nėra įrašo „atminimui“, ir paaiškino, jog šiuo atveju „knygoje viena pakeičia kita“⁴³. Manychiau, kad tai, kodėl LM knygoje beveik nepasitaiko įrašytų tos pačios bylos protokolų ir sprendimų egzempliorių, gali paaiškinti 1551 m. Vilniaus seime valdovo atsakymas į bajorų „prašymą“ dėl kanceliarijos įkainių: *у книги записати – два гроши, естли бы заразом выпису взяти не хотел, а естли бы и выпис заразем бралъ, тогда за тот выпис – дванадцать грошей, а оных дву грошей за вписанье у книги не повинен вжо дати*⁴⁴, t. y. bylininkas rinkosi jam priimtina vieną iš dviejų variantų.

³⁹ Ten pat.

⁴⁰ 6-osios TBK originaliame pavadinime aiškiai suformuluota realija: „Хто жъ записное дьяку дал, то того судъ тутъ записано“, žr. *Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt., Vilnius, 1995, p. 1.

⁴¹ Plg. *Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų*, nr. 328, p. 272; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 2002, nr. 51, p. 89–90.

⁴² Kita vertus, reikalavimas išrašus (sprendimus) išduoti bylininkams paaiškina, kodėl į kai kurias TBK pateko beveik identiški dokumentai, kai buvo įrašyti abiem šalims išduoti sprendimai, t. y. skiriasi tik adresatai (plg. *RIB*, t. 20, nr. 4 ir 5, stp. 530–534; *Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų*, nr. 517 ir 518, p. 411). Tiesa, tokie atvejai reti, todėl kartais net knygų kopijuotojai atkreipdavo būsimų vartotojų dėmesį: „Тотъ же вырокъ, противной стороне выданный, другой разъ вписанъ“, žr. *RIB*, t. 20, stp. 532.

⁴³ Н. Бережков, *op. cit.*, p. 111.

⁴⁴ *RIB*, t. 30, stp. 192.

Aiškinantis teismo dokumentų paskirtį ir jų funkcionavimą viešojoje erdvėje, atkreiptinas dėmesys į N. Berežkovo bandymą tiesiogiai interpretuoti ankstyvųjų LM knygų arba rejestrų sudėtinį „dviejų dalių“ pavadinimą (*листы судовые и теж про память*): „1506–1522 m. teismo bylų knygų antraštėje pažymėtos dvi medžiagos formalios kategorijos: „raštai“ ir įrašai „atminimui“⁴⁵. Ši koreguotina. Ne tik dėl to, kad autorius pirmai daliai priskiria sprendimus, o antrai – tik trumpesnius ar platesnius „bylos nagrinėjimo ir priimto sprendimo protokolus“, t. y. iš esmės tuos pačius dokumentus, bet, svarbiausia, šitaip mes vėl bandytume savo susikurtą teismo dokumentų archyvinimo schemą primesti XVI a. raštinės tvarkytojams. Juoba, kad to svarbiausio teismo dokumento – sprendimo – įrašymą į „knygas“ retsykais taip pat papildydavo nuoroda *На память / Про память / На память тое дело*⁴⁶, fiksuojama jau Ldk Kazimiero teismo raštuose.

Pastaruoju metu L. Karalius gana primygtinai ir kategoriškai kelia klausimą, ar Kazimiero ir Aleksandro laikų knygos iš tiesų atliko „atminimo“ vaidmenį, ir akcentuoja, kad disponuojame vieninteliu Aleksandro nurodymu: *книги положити и в книгахъ нашихъ стоить...*⁴⁷ Jo nuostata rasti neigiamą atsakymą negali būti taikoma svarbiausių teismo dokumentų funkcijai⁴⁸. Akivaizdu, kad tiek knygų pavadinimuose, tiek ir pačiuose dokumentuose nuorodos *atminimui* taikytos ne tik teismo bylų protokolams bei sprendimams, bet ir gausiems specifinius teismo poreikius atitinkantiems *įrašams*, kuriuos klasifikuoti įmanoma pagal jų paskirtį ir funkcionavimo laiką⁴⁹. Pvz., valdovo TBK ypač gausu įrašų apie atidėtą bylos nagrinėjimo laiką. Juos galima suskirstyti į tris rūšis pagal atidėjimo priežastį: 1) dažnai bylos

⁴⁵ Н. Бережков, *op. cit.*, p. 110.

⁴⁶ Žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4*, nr. 124–125, p. 137; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, nr. 15, p. 61; nr. 23, p. 65; nr. 203, p. 148; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8*, nr. 397, p. 299; *Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų*, nr. 16, p. 32; *RIB*, t. 20, stp. 982.

⁴⁷ L. Karalius, „Lietuvos Metrikos knygų vaidmuo“, p. 195–197, 199, nuoroda 131. Beje, L. Karalius vartoja iš tiesų gražų lietuvišką *atmintinės* terminą įrašų „на память“ formai nusakyti. Tačiau tai kelia painiavą, nes šitaip lietuviškai įvardijame specialų mokesčių, gud. *памятное* – atmintinė (plg. *записное* – užrašinė); žr. *RIB*, t. 30, stp. 276, 293–294; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518). Užrašų knyga 9*, parengė K. Pietkiewicz, Vilnius, 2002, nr. 249, p. 193; *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28*, падр. В. Мянжынскі, У. Свяжынскі, Менск, 2000, nr. 149, p. 189, 190 ir kt.

⁴⁸ Jau Józefas Szymański pažymėjo, kad „iš pat pradžių“ teismo knygų tikslas buvo „zmemoryzować czynności sądowe“, žr. J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa, 2002, p. 457.

⁴⁹ Apskritai, ko gero, sudėtingiausia klasifikuoti margiausiai vadinamųjų įrašų arba įrašų *atminimui* grupę. Tokiems priskirtinos primintinės (*притоминанье*), dažniausiai žemvaldžių pareiškimai apie pasirengimą reikšti teisme pretenzijas į tam tikrą nuosavybę, žr. *RIB*, t. 20, nr. 478–479, stp. 1188–1189; nr. 417–418, stp. 1145–1146 ir kt.; valdovo nutartys (mandatai) apie kitų teismų (teisėjų) paskyrimus nagrinėti konkrečias bylas, žr. ten pat, nr. 272, stp. 1094–1095; nr. 389, stp. 1115–1116; nr. 390, stp. 1116–1117 ir kt.

ar teismo sesijos data nukeliama dėl valdovo-teisėjo užimtumo⁵⁰, ligos arba – kol jis atvyks į LDK⁵¹ ar iki Seimo⁵². Tokie įrašai dažnai papildomi valdovo nurodymu *про память записати*⁵³; 2) kai bylos terminas atidedamas abipusiu geranorišku bylos šalių susitarimu; 3) kai bylos nagrinėjimas neįmanomas, neatvykus vienam iš bylininkų (pateisinamo neatvykimo priežastys nurodytos PLS VI sk. 13 str.)⁵⁴. Be abejo, į originaliąsias knygas tokio pobūdžio įrašai patekdavo be pavadinimų, o LM kopijuotojai juos įvardindavo įvairiai. Pirmųjų dviejų rūšių dokumentai dažniausiai pavadinti *отложено* / *предложено* *справы* / *року*. Vieno bylininko neatvykimas bylinėtis paskirtu teismo laiku turėjo labai rimtų padarinių bylos baigčiai. Tad atvykusi į teismą šalis, nesulaukusi antrosios, stengėsi raštu užfiksuoti savo pasirengimą (*пильность*) bylinėtis, o negalinti laiku atvykti šalis turėjo pranešti apie neatvykimo priežastį – tai taip pat buvo užregistruojama, o toks įrašas LM knygoje dažniausiai kopijuotojų pavadinamas pareiškimu-pripažinimu (*сознание*). Taigi besibylinėjančias šalis drausminantis mechanizmas, įteisintas PLS VI skyriaus 3, 9, 12, 13 ir 16 straipsniuose, sukūrė ir atitinkamos formos bei įvardijimų dokumentus, kuriuos kopijuotojai dažniausiai vadindavo *пильность* arba *записанье пильности*, o retsykais – *оповеданье* (pareiškimas, pranešimas) ir net *протестаця*. Tokiuose įrašuose XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje dažniausiai būdavo nurodymas *про память записати*⁵⁵ arba *тое станье [...] у книги записати*⁵⁶ (nepaisant to, ar atvykusi bylinėtis šalis prašė savo atvykimą į knygas įrašyti, ar ne⁵⁷), vėliau – *станье и пильность [...] у книги записати*⁵⁸ arba *тое оповеданье и пильность [...] записати*⁵⁹. Akivaizdu, kad ir XVI a. viduryje šių įrašų formuliaras dar nebuvo nusistovėjęs, todėl daugeliui jų apskritai trūksta koroboracijos apie nurodymą patį atvykimo ar neatvykimo faktą įrašyti į knygas⁶⁰. Be abejo, šalies atvykimo (pasirengimo) nurodytu teismo laiku

⁵⁰ „справы господарские / земские; зашла была служба наша и земская / поки служба наша и земская оминеть...“, žr. *Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų*, nr. 39, p. 48–49; nr. 301, p. 133; nr. 304, p. 133; *RIB*, t. 20, nr. 237, stp. 916; nr. 238, st. 917; nr. 450, stp. 1170.

⁵¹ *RIB*, t. 20, nr. 300–302, stp. 1019–1022; nr. 306, stp. 1024; nr. 477, stp. 1187 ir kt.

⁵² Ten pat, nr. 429, stp. 1154; nr. 309, stp. 1029. Čia nekalbame apie tuos atvejus, kai valdovas „nutraukdavo“ pradėtą nagrinėti bylą ir paskirdavo terminą ją tęsti, nes reikėdavo daryti pertrauką, pvz., įrodymams ar liudytojams pristatyti, kaltinamąjį surasti ir atvesdinti ir pan. Beje, retsykais ir tokie tik bylos pradžios protokolai įrašomi, valdovui nurodžius „про память записати“, ten pat, nr. 249, stp. 937; nr. 484, stp. 1193 ir kt.

⁵³ Pvz., jau 1498 m. Ldk Aleksandro atidėtas teismas, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, nr. 260, p. 175.

⁵⁴ *PLS*, p. 178.

⁵⁵ *RIB*, t. 20, nr. 303, stp. 536; nr. 241, stp. 920; nr. 425, stp. 1149 ir kt.

⁵⁶ *Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų*, nr. 46, p. 51.

⁵⁷ Ten pat, nr. 48–49, p. 52.

⁵⁸ *Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų*, nr. 40–41, p. 50; nr. 48–49, p. 52 ir kt.

⁵⁹ Ten pat, nr. 8, p. 34.

⁶⁰ *Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų*, nr. 34–35, p. 47–48; nr. 41, p. 49; *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų*, nr. 41–43, p. 35; nr. 46, p. 37; nr. 58, p. 42; nr. 88, p. 61 ir kt.

bylinėtis dokumentas ėgavo pavadinimą *пильность* (pasirengtinė) nuo veiksmazodžio *пильновати* (*был пилен*), kuris figūruoja dokumentuose.

Kai kuriose TBK vadinamųjų pasirengtinių (*пильность*) aptinkame ištisas serijas, kurias iš dalies nulėmė valdovo bylų nagrinėjimo atidėjimai bei dažnai pasitaikantis pačių bylininkų teismo vilkinimas. Bet taip pat akivaizdu, kad XVI a. pabaigoje knygų kopijuotojai nežinojo, kaip tokius įrašus vertinti: ar kiekvieną laikyti atskiru dokumentu, ar ištisa įrašų serija. Todėl kopijuotojų sudarytame tos pačios knygos registre ir turinyje aptinkame numeracijos neatitikimų⁶¹. Tai, kad viename pasirengtinėje esama nuorodų įrašyti jas į knygas, kitose – nėra, viename to pageidauja atvykęs bylininkas, kitose – toks prašymas nenurodytas, vieni įrašai – ilgi, o kiti – vos vienas sakinytis apie atvykimo bylinėtis faktą, neleidžia daryti išvadų, ar visuomet oficialiai buvo reikalaujama jas įrašyti, ar tai buvo daroma suinteresuotos šalies pageidavimu. Kita vertus, tokią vilkintą bylą galų gale išnagrinėjus ir priėmus sprendimą, šitie įrašai nebetekdavo reikšmės. Tad (žinoma, šiandienos biurokrato akimis žvelgiant) atrodytų, kad pasirengtinės galėjo būti nurašomos ne į nuolatiniam saugojimui skirtas knygas, o į kokius nors laikiną funkciją turėjusių dokumentų specialius rejestrus, kurių egzistavimą tarsi paliudija į 8-ąją ir 10-ąją TBK įrašytų tokių dokumentų ištisos serijos arba jų įrašymo forma, ir jie, atrodo, kėlė nemenką rūpestį šių knygų originalų kopijuotojams, kurie vienus tokio pobūdžio įrašus atskirdavo nuo tą pačią dieną nagrinėtų bylų protokolų ir tą įrašą pateikdavo su antrašte kaip atskirą dokumentą, o kitus įrašydavo be pavadinimų, tik palikę intervalą, atskirdavusį įrašą (įrašų grupę) nuo kitų bylų ir pan., tarsi perkeldami įrašus iš atskiro raštininko rejestro. Čia išskyla ir teismo (įstaigos) veiklos organizavimo problema. Kaip jau sakytą, dokumentus, surašytus teismo proceso metu, sudarinėjo raštininkai, valdovo ar kt. teisėjų nurodymu. O kokius dokumentus parengti arba įrašyti į rejestrus / sąsiuvinius, jiems nurodydavo teismo pareigūnai, t. y. institucija?

Atskirai teismo dokumentų grupei priskiriamus vadinamuosius parengiamuosius, t. y. įgalinuosius pradėti nagrinėti bylą, aktus, yra plačiai išanalizavęs J. Adamusas, kuris prie jų priskyrė skundus arba šaukimus ir pažymėjo jų funkcijos laikinumą⁶². Iš tiesų jau ikistatutinėje epochoje kaip LDK paprotinės teisės reikalavimas nurodomi šaukimai į teismą, o PLS VI sk. 14 str. ši norma įteisinta tiesiog kategoriškai⁶³. Šau-

⁶¹ S. Lazutka, I. Valikonytė, J. Sinkevičiūtė, „Įvadas“, *Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų*, p. IX; S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, „Įvadas“, *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų*, p. XII. Beje, tai ir praktinis šiandienos LM publikuotojų rūpestis: ar turėtume taisyti antraštes, neatitinkančias dokumento turinio? Ar turėtume knygos registre suregistruoti pagal knygos turinį įrašus, nepatekusius į registrą?

⁶² J. Adamus, „O wstępnych aktach“, p. 208.

⁶³ PLS, p. 178, 179. Pagal 1551 m. seimo nutarimą, šaukimų nereikėjo įteikti tik bylininkams užsieniečiams, nebajorams ir sugautiems *in flagranti*, žr. RIB, t. 30, stp. 193–194.

kimams įvardyti vienu metu buvo vartojami du gudiški sinonimai: *лист позовный*⁶⁴ ir *позов листовный*⁶⁵. Kita vertus, jau XV a. pabaigos raštuose taip pat randame ir terminą *позов (citatio, vocatio)*⁶⁶, kuris vis labiau plito tiek verbalinėje, tiek rašto juridinėje kultūroje, nors ir XVI a. viduryje, t. y. PLS epochoje, dar nepajėgė išstumti *šaukimo raštų*⁶⁷.

Daugelio teismo raštų (protokolų) naracijos liudija, kad ieškovo skundas buvo išdėstomas teisme „pagal šaukimus“, kuriuos kartais valdovas-teisėjas net įsakydavo *перед собою чести*⁶⁸, bet raštininkai, dažniausiai trumpai išdėstė šaukimų (skundo) esmę, tą bylos protokolo dalį užbaigdavo fraze: *яко ширей в позвах ест описано*, t. y. visas šaukimų tekstas į LM TBK įrašomas labai retai⁶⁹. Kodėl? Galima manyti, kad šaukimai buvo įrašomi į „knygas“ tik bylininkui (dažniausiai ieškovui) pageidaujant, – tai liudija 1541 m. bylą nagrinėjusių Ponų tarybos narių nuoroda: *на жеданье пани Михайловое (ieškovė. – I. V.) копею позву того у книги уписати казали*⁷⁰. Beje, ši byla atskleidžia ne tik faktą, kad į nuolatiniam saugojimui skirtą Metrikos knygą šaukimai galėjo būti įrašyti tik išimtiniais atvejais (pageidaujant bylininkui, žinoma, sumokėjus užrašinę). Ji rodo, kad ieškovas, paėmęs iš teismo įstaigos (urėdo) šaukimus, įteiktinus atsakovui, jų kopiją pasiimdavo ir sau, ir tai vėliau įteisino ALS⁷¹. Antai minėtos ieškovės sūnus Grigas 1541 m. kovo 19 d. atvykęs į teismą motinos vardu pareiškė, kad „užvakar“ jo motina pati *положыла тутъ перед правом лист господарский позовный, тот лист потом ей не вернен, бо зостал был тут при книгах (! – I. V.) для записанья*. Teisėjų (turbūt teismo „pareigūnų“) duomenimis, po to atvykęs kažkoks vaikinukas, prisistatęs atsakovės kunigaikštienės Podbereskienės pasiuntinuku, *лист тот позовный от книг взял (! – I. V.)*. Teisėjams nusiuntus pas atsakovę dvarionį Andriejų Dežą paimti tų

⁶⁴ Jau XV a. pab.: žr. *ALM*, nr. 243, p. 94; *RIB*, t. 27, nr. 141, stp. 661; ir vėliau – *RIB*, t. 20, stp. 304, 896, 1031, 1149, 1176 ir kt.; И. Малиновский, *Сборник материалов, относящихся к истории пановрады Великого княжества Литовского*, Томск, 1901, nr. 30, p. 437–438; *RIB*, t. 30, stp. 51.

⁶⁵ *RIB*, t. 20, nr. 328, stp. 1044.

⁶⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, nr. 260, p. 175; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4*, nr. 140, p. 148.

⁶⁷ 1541 m.: „жаловал [...] за листомъ господарскимъ позовнымъ в тотъ обычай“, žr. *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų*, nr. 212, p. 132; taip pat žr. nr. 252, p. 160; *Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų*, nr. 232, p. 201; *Метрыка Вяликага Княства Литоўскага. Кніга 30*, nr. 3, p. 70 ir kt.

⁶⁸ *Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų*, nr. 130, p. 122.

⁶⁹ 1522 m., žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 1997, nr. 118, p. 122; 1540 m., žr. *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų*, nr. 160, p. 98–99; nr. 9, p. 23. J. Adamusas klydo, manydamas, kad šaukimų tekstų galima rasti tik privačiuose archyvuose, nes neva „z reguły nie wpisywano do ksiąg sądowych czy też metryki“, žr. J. Adamus, „O wstępnych aktach“, p. 257.

⁷⁰ *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų*, nr. 252, p. 160.

⁷¹ *ALS*, p. 79–80; *CBKЛ 1566*, p. 102 (IV. 9). J. Adamusas klydo, teigdamas, kad Lietuvoje šaukimai buvo rašomi „z reguły w jednym egzemplarzu“, žr. J. Adamus, „O wstępnych aktach“, p. 258.

šaukimų, paaiškėjo, kad ji nieko nesiuntusi, nes, pasirodo, turinti *в тоє жь слово одно позов другий, который ей дань*⁷². Taigi, viena vertus, ieškovė pasirūpino, kaip ir reikalavo Statutas, kad atsakovė gautų šaukimus į teismą. Kita vertus, turėdama savo šaukimų kopiją, nutarė apsidrausti – paprašė dokumentą dar kartą nukopijuoti, kad jis išliktų „knygose“.

Vis dėlto dėl trumpalaikės šaukimų funkcijos (teismui pasibaigus, jie praranda reikšmę)⁷³ jų saugoti nereikėjo. Tačiau atsižvelgiant į labai svarbią juridinę šaukimų reikšmę bylos nagrinėjimo pradžiai (ne tik teismo ginčo objektui, bet kartais ir bylininko pozicijai nustatyti; būtent teisėjams kartais tekdavo nuspręsti, kuri šalis yra ieškovė, o kuri – atsakovė konkrečioje byloje, t. y. kuri pirmiau kitą padavė į teismą – paėmė šaukimus⁷⁴), kyla klausimas, ar šaukimų paėmimas iš teismo įstaigos nebuvo kur nors ir kaip nors fiksuojamas. Galima spėti, kad šaukimų išdavimą raštinė registravo į kokius nors rejestrus (sąsiuvinius), kurie vėliau (kaip minutarai), praradę juridinę reikšmę, buvo naikinami. Tiesa, teismo procedūra rodo, kad, nustatant šaukimų pirmenybę, buvo aiškinamasi ne šaukimų išdavimo, bet įteikimo data, kurią nustatyti padėdavo liudytojai, dažniausiai diečkus arba žvelgūnas, nuykdavę įteikti šaukimų su kviestiniais. Ir vis dėlto turėtume įrodymų, paremiančių mūsų spėjimą: 1) į ALS (IV. 11) buvo įrašyta norma, pagal kurią prieš teismo sesiją reikėjo *спусцати в реестр позовы для того, хто кого первой позвал*⁷⁵; 2) minėti V. Poliščuko tyrimai rodo, kad Lucko pilies vietininkų teisme panašių įrašų knygų buvo jau ikireforminiais metais; 3) Lenkijoje, kurioje galiojo kitokia nei LDK teismų sistema, pavietų teismo įstaigose buvo rašomi būtent šaukimų registrai⁷⁶. Tačiau, antra vertus, tokie siauro funkcionavimo dokumentai arba netgi tik įrašai atminimui galėjo būti įrašomi į raštininko sąsiuvinius / rejestrus ir tarp kitos medžiagos, kuri vėliau tapdavo bylos protokolo arba sprendimo projektu. Tai byloja kai kurie įrašai 10-oje TBK, aiškiai sukėlę sunkumų LM kopijuotojams, „neradusiems“ jiems vietos ir dažnai tarsi prilipdžiusiems prie kitų dokumentų po tam tikro intervalo

⁷² *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų*, nr. 252, p. 160.

⁷³ Svarstant šaukimų laikinumo problemą, pažymėtina, kad PLS nebuvo numatytas jų galiojimo terminas, į tai atkreipė dėmesį ir bylininkai: „того у Статуте неть, абы не мел давными позовы позывати“, žr. *Метрыка Вяликага Княства Литоўскага. Кніга 30*, nr. 4, p. 71. Tokią bylą 1546 m. nagrinėjęs Žygimantas Augustas drauge su Ponų taryba priėmė sprendimą ne tik dėl šio konkretaus atvejo, bet ir ateičiai: „ижь вышей году ниhto позовов не маеть задержывати, але ихь маеть межы годомь вжывати“, žr. ten pat. Taigi nuo 1546 03 18 iš teismo paimti šaukimai galiojo tik metus, o „по выштью году от даты, тогда тые позовы моцы мети не мають“, žr. ten pat. Tuo tarpu ALS IV sk. 24 str. nustatė, jog šaukimai galioja vieną teismo sesiją: „на одны роки судовые, передь которыми их взято“, žr. *CBKЛ 1566*, p. 111; *ALS*, p. 93–94.

⁷⁴ *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų*, nr. 91, p. 62.

⁷⁵ *ALS*, p. 81; *CBKЛ 1566*, p. 103.

⁷⁶ J. Szymański, *Nauki pomocnicze*, p. 461–463.

ir „nesugalvojusiems“ pavadinimo⁷⁷. J. Adamusas, analizavęs parengiamąjį bylos nagrinėjimo etapą, teigė, kad procesas prasidėdavo skundu arba šaukimais⁷⁸, ir akcentavo akto, vadinto „skundu ir pareiškimu“, svarbą, pabrėždamas būtinybę skirti „ikiprocesinį skundą nuo kitų skundų: pasiimant šaukimus ir bylos metu“⁷⁹. Tačiau, tiriant ikiprocesinių teismo dokumentų repertuarą, išlieka neaiškus šaukimų ir skundo (*жалоба / жалобница, оповеданье*) santykis: kartais susidaro įspūdis, kad, įteisinus privalomų šaukimų normą, skundas (dokumentas) lyg ir nunyko. PLS VI sk. 14 str. įrašytas reikalavimas: ieškovas privalo *savo skundą šaukimuose išdėstyti*, vadinasi, atskiras skundo raštas (įrašas) tarsi nebūtinas. Tačiau 1540 m. teisme kunigaikštis Sluckis ir Grinius Šolucha susiginčijo, kurio iš jų *позвы и жалобы мели быти первой слуханы*⁸⁰, t. y. bylos protokole fiksuojami tarsi du dokumentai, bet iš tikro šiuo atveju skundai, matyt, nebuvo „popieriaus“ formos⁸¹. Bet štai, 1533 m. valdovo nurodymu nagrinėjant Jono Iljiničiaus valdovo giriai padarytą žalą, paįždininkis Hornostajus informavo Žygimantą Senajį apie atsakovo neprisipažinimą *по вычтенью оное жалобницы*⁸². Taigi panašu, kad iki ALS priėmimo ieškovai, suvokdami rašytinio „atminimo“ svarbą, stengėsi ne tik šaukimus į teismą paimti, bet ir skundus „į knygas“ įrašyti, nors į valdovo TBK jo nurodymu *atminimui* įrašyti vieno sakinio trumpučiai skundai⁸³ tikrai negalėjo atstoti šaukimų. O ALS IV sk. 30 str. įrašyta norma jau kategoriškai reikalavo bylos nagrinėjimą pradėti šaukimų skaitymu, o ne ieškovo skundu: *такъ уставуемъ, ижъ напередъ сторона поводовая не чынечы жалобы, але вместо жалобы маеть дать на праве позовъ чести...*⁸⁴ Matyt, tik įsigaliojus ALS, įsigalėjo šaukimų prioritetas.

Dar vieną dokumentų grupę sudarė aktai, reikalingi sėkmingam pačios bylos nagrinėjimui, būtent būtini teisėjams. Tokie pirmiausia buvo *įrodymai*, iš kurių dar

⁷⁷ *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų*, po nr. 55 du įrašai be pavadinimų: 1) „Костюшкы Федоровичу с Патеем рокъ завтра рано и напервей имъ маеть быти слуханье“ (žr. ten pat, p. 41); 2) „Михайлу Васильевичу Бубновскому рокъ завтра с тещею его“ (žr. ten pat). Žr. taip pat įrašus po nr. 56, p. 42; nr. 65, p. 44. Tuo tarpu trumputis dvarionio pranešimas (*поведил*), kad jis pašaukė (t. y. įteikė šaukimus) „мечного господарьского, пана Миколая Петровича на четвергъ прыйдучий от князя Бальтрома, каноника виленского [...] водлугъ позву“, į knygą įrašytas kaip atskiras dokumentas (žr. ten pat, nr. 47, p. 37), o kito dvarionio Beliko pranešimas (*поведиль*), kad „припозвалъ на завтрешний день кнегиню Федоровую Жославскую от князя Ивана Любецкого на отказ на жалобу его, в позве описану“ (žr. ten pat, p. 37), tiesiog įrašytas po intervalo po dokumento nr. 48 ir pan.

⁷⁸ J. Adamus, „O wstępnych aktach“, p. 207.

⁷⁹ Ten pat, p. 221.

⁸⁰ *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų*, nr. 91, p. 62.

⁸¹ Kita vertus, skundas ir šaukimai dažnai suvokiami ir pateikiami kaip visuma. Žr. *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų*, nr. 160, p. 98: „положила жалобу, в позве выписану в тотъ обычай“ (1541 m.); nr. 9, p. 23: „какъ же тая жалоба его ширей в позве томъ есть выписана“ (1540 m.) ir kt.

⁸² *Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų*, nr. 27, p. 40. Šis terminas buvo vartojamas, bet retai, plg. *Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų*, nr. 409, p. 274.

⁸³ Pvz., *RIB*, t. 20, nr. 412, stp. 1141; nr. 419, stp. 1146 ir kt.

⁸⁴ *ALS*, p. 99, 100; *СВКЛ 1566*, p. 114.

PLS išvakarėse prioritetas buvo teikiamas rašytiniams. Akivaizdu, kad jų pateikimo forma teismo rašte / sprendime priklausė nuo teisėjų nurodymo arba, jei tokio nebuvo, – nuo raštininko patirties ir teisenos suvokimo. Todėl vienuose sprendimuose raštiški įrodymai įrašomi *in extenso*, kituose, net kai raštininkas nurodo, kad valdovas pateiktą raštą liepė perskaityti, tik atpasakojamas jo turinys⁸⁵, trečiuose – jie tik paminimi kaip pateikti teismui, o *ad verbum* nurašomi TBK pabaigoje (pvz., 19-osios TBK atveju atskirai specialiai suformuotoje serijoje, pavadintoje *Тут уписаны листы и реестра, которые на праве покладають, а для широкости в листы судовые их не пишут*)⁸⁶. Štai čia susiduriame su dar viena teismui pateiktų arba teismo išduotų dokumentų likimo problema. Be abejo, pateiktų raštiškų įrodymų originalai, juos nurašius, buvo sugražinami savininkams. Reikia manyti, toks pats likimas ištikdavo ir bylos įgaliotinio (*приятель, умоцованый*) arba prokuratoriaus (*прокуратор, речник*) įgaliojimo raštą, kuris irgi kartais būdavo nurašomas į bylos protokolą *in extenso*, o kartais apsieinama tik nuoroda, kad tokį raštą su visais įgaliojimais bylininkas davė savo atstovui. Įgaliojimo rašto, įrašyto į knygas kaip atskiro dokumento, dar nepavyko aptikti, nors, galima manyti, jei kuri bylos šalis ar pats įgaliotasis būtų to pareikalavęs (ir sumokėjęs), tai būtų buvę padaryta. Bet kadangi įgaliojimas galiojo iš esmės vienai bylai, matyt, nebuvo prasmės jo atskirai nurašinėti. Tuo paaiškinama, kodėl itin retai LM knygoje randama bylininkų kaltinamųjų ir išsiteisinamųjų (nuvalomųjų) priesaikų tekstų, vadinamųjų *rotų*, kurias išduodavo teismas, įrašų⁸⁷. Juk išsprendus bylą priesaikų tekstai nebetekdavo juridinės reikšmės ir todėl jų nereikėjo saugoti. Juoba, priesaikos teisingumą (ne tik žodžius, bet ir gestus) stebėjo antroji bylos šalis ir specialus stebėtojas – teismo paskirtas pareigūnas (dvarionis arba žvelgūnas). Tad, matyt, rotos į LM buvo įrašomos tik bylininko pageidavimu⁸⁸. Tuo tarpu šalies neatvykimas prisiekti arba prižiūrėti (stebėti) priesaiką visada buvo fiksuojamas kaip faktas, turintis juridinių pasekmių. Beje, retai, bet vis dėlto yra ir specialių įrašų apie priesaikos stebėjimą⁸⁹. Tuo tarpu liudytojų parodymai (jei buvo neįmanoma jų išklausti teisme), dažniausiai užrašyti

⁸⁵ *Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų*, nr. 18, p. 34.

⁸⁶ *RVSAA*, f. 389 (Литовская Метрика) [toliau – LM; naudotasi LVIA saugomais mikrofilmais], kn. 234, l. 223. Į šią knygos sandaros upatybę dėmesį anksčiau atkreipė Jūratė Kiaupienė. Žr. Ю. Кяупене, „Книги Вильнюсского замкового суда XVI в. в составе Литовской Метрики“, *Lietuvos Metrika. 1988 metų tyrinėjimai*, p. 75.

⁸⁷ Regis, anksčiausiai surašyta *rota* pavadinta priesaika buvo 1495 m. (*ALM*, nr. 188, p. 72), beje, bylinėjosi Drohičino (!) žemvaldžiai. Taip pat žr. *RIB*, t. 20, nr. 25, stp. 1240 (1518 m.); nr. 57, stp. 1303–1304 (1519 m.); *Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų*, nr. 198, p. 173 (1541 m.).

⁸⁸ Ypač vyraujant sampratai, kad priesaika labiau suinteresuota bylos šalis nei teismas, žr. V. Raude-liūnas, „Priesaika kaip įrodymas senojoje Lietuvos teisėje (XIII–XVI a. pr.)“, *Socialistinė teisė*, 1974, nr. 1, p. 52–56.

⁸⁹ Žr. tokį 1541 m. dokumentą, pavadintą rejestrų: *Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų*, nr. 178, p. 159–160.

žvelgūnų arba kitų teismo pareigūnų, kartais net į LM knygas įrašyti kaip atskiras dokumentas, beje, dažniausiai pavadintas *rejestru*, turint omeny dokumento formą. O apskritai bylos kontekste jis įvardijamas liudijimo raštu ar tiesiog liudijimu⁹⁰ arba būna įrašytas atskirai be jokių „atributų“⁹¹.

Taigi raštų ir įrašų (su nuoroda *atminimui* ar be jos) įvairovė, atskleidžianti teisinių santykių mastą ir raišką bei teisinę kultūrą apskritai, paliudijanti spartų verbalinės *ordo iudiciorum* kismą į rašytinę, sunkiai „įtalpinama“ net į šiuolaikinės biurokratijos rėmus. Akivaizdu viena. Dokumentų repertuarą ir jų saugojimo sąlygas lėmė, viena vertus, XVI a. pirmojoje pusėje LDK vyravęs kaltinamojo pobūdžio teismo procesas (vertęs patį ieškovą rūpintis reikalingais įrodymais (dokumentais) ir jų pateikimu teismui), o, kita vertus, LDK raštinėje (raštinėse) besiklostanti dokumentų archyvinimo tvarka, kurios tobulėjimą savo ruožtu veikė visuomenės poreikiai. Valdovo teismo (ir jo šakų) raštininkai, vadovaujami teisėjų ir vedini įgytos patirties bei kompetencijos, ilgainiui tapo teismo reikalų specialistais ir stengėsi tvarkyti vis didėjančią teismo dokumentų srautą, bandydami juos rūšiuoti į svarbiausius, būtinus išsaugoti „atminimui“, ir į turinčius tik laikiną reikšmę. Kitaip tariant, raštijos „[k]iekybės didėjimas lėmė ir kokybinius poslinkius“⁹². Peršasi išvada, kad valdovo teismo raštininkai, be rejestrų, skirtų bylos protokolui („stenogramai“) fiksuoti, kuris tapdavo pagrindu ir sprendimo raštui, galėjo sudarinėti ir laikinus rejestrus / minutarus, tarsi registravimo žurnalus (dienynus)⁹³, skirtus kasdienei veiklai, kuriuose pasižymėdavo duomenis apie bylininkams išduodamus šaukimus ir priesaikų rotas, kuriuose registruodavo skundus-pranešimus apie įvykius, apie atvykimą bylinėtis ir kt. teismo „reikalus“. Tačiau klausimas, ar XVI a. pirmojoje pusėje valdovo raštinėje fiksuojami visi teismo dokumentai buvo nurašomi į vieną sąsiuvinį, ar į du, tarsi atitinkančius serijas *decretorum* ir *inscriptionum*, tebėra neatsakytas. Matyt, rejestrų forma ir rūšys priklausė nuo raštininko patirties ir įgūdžių, dažnai – nuo jo atminties, nuo dokumento svarbos suvokimo ir kt. O aktų terminijos raidą formavo iš pradžių teisingumą vykdžiusių asmenų verbalinė kultūra, ryškėjanti akto (veiksno) ir akto (dokumento) skirtis, dar vėliau – tiek savų teisynų žodynas, tiek komunikuojant su kaimynais (ypač Palenkės regiono) įgyta ir adaptuota juridinė leksika.

Šis mozaikiškas LDK XVI a. pirmojoje pusėje teisingumo vykdytojų ir teismo įstaigos pareigūnų formuoto bei plėtoto dokumentų repertuaro aptarimas tik parodo, kad būtina specialiai ir nuodugniau tirti atskirų tipų bei rūšių aktus ir jų formuliarus.

⁹⁰ *ALM*, nr. 46, p. 23: „лист сведчоны“; *RIB*, t. 27, nr. 132, str. 651: „сведоцтво“.

⁹¹ *RIB*, t. 20, nr. 482, str. 1190–1191: „[...] а я тое светъчу...“

⁹² E. Gudavičius, *Lietuvos akto promulgacijos kelias: nuo Vytauto kanceliarijos iki Lietuvos Metrikos*, Vilnius, 2006, p. 41.

⁹³ Eugenijaus Saviščevo terminas, žr. E. Saviščevas, „Suvaldyti chaosą: bandymas naujai tirti Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero suteiktųjų knyga“, *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 1, p. 134.

**The repertoire of judicial documents in the Lithuanian Metrica:
the facets of the culture of literacy and of justice in the Grand Duchy
of Lithuania in the first half of the 16th c.**

Irena Valikonytė

Summary

The judicial documents have for the most part been analysed only sporadically so far, although in recent decades the attention to the output of the Lithuanian grand ducal chancery has increased considerably as can be exemplified with reference to the works by Egidijus Banionis, Krzysztof Pietkiewicz, Aleksandr Grusha, Laimontas Karalius and others; these works are mainly devoted to the reign of Grand Duke Alexander (1492–1506), a fact that is due, at least partly, to the almost complete edition of all the books of the Lithuanian Metrica from this period of time. It is also true that what has been done with respect to the analysis of judicial documents up till now can be seen, for the most part and with rare exceptions seen in the works by Jan Adamus and Nikolai Berezkhov, as the application of classificatory criteria used in diplomatics. It is easy to imagine that the lack of the typology of judicial documents and some sort of mutual misunderstanding in historiographical works are due, to some extent, to the fact that the special features of this kind of documents stemmed from the judicial procedure itself. With the exception of Juliusz Bardach, legal historians of the Grand Duchy of Lithuania do not pay attention to such problems as the role of chancery in the practice of the courts, although it must be *a priori* clear that there must be a relationship between judicial procedures and the repertoire of documents and their formulary (it may be noted that the lack of this kind of research has been marked upon by Volodimir Polishchuk, but his works pertain to somewhat narrower sphere dealing with the documents deriving from the inscription books which formed in the wake of the activities of the Lutsk castle court prior to judicial reforms of the 16th c.). That is why it is necessary to investigate the relationship between the diffusion of written culture to the courts on the one hand and the changes in the system of judicial procedure and the methods of adducing proof on the other. These parallel processes must have exerted their influence on the increased diversification of the repertoire of judicial documents.

On the basis of judicial procedure and of the need of certain documents to guarantee law and order, it is possible to propose three models of classification according to 1) the stages of judicial procedure, 2) the types of documents issued on a personal or institutional basis (*i.e.* *acta iudicii* and *acta officii*), 3) the term of validity of relevant documents (temporary or ‘eternal’). On the basis of the significance and their place in the judicial procedure, the documents can be broken down into three main groups: 1) those necessary to start judicial procedure, so to say, preparatory

ones, 2) those submitted by parties or those required by the court to be submitted, 3) records of proceedings, *i.e.* the final decision and an official copy. It is clear that the records of the proceedings and the extracts were the most important documents to parties and judges alike, no matter whether a particular case was solved or not. It must be remembered that original documents did not have their formal names and their copies, which happened to be inscribed into the books of the Lithuanian *Metrica*, were provided with headings added by the copiers of the Lithuanian *Metrica* books at the end of the 16th – early 17th c. So it is a historiographical convention to use the name of decision or decree (*vyrok, dekret, decretum*) for those documents which attest a case having been investigated and the decision passed. Such an appellation is of recent date and it substituted the older and much wider concept, that of *list sudovyi, literae iudiciariae*. It may be supposed that such a change was prompted by the terms used in the First Lithuanian Statute which in a sense predestined their usage in the future: *sudovye listy, literae iudiciariae* (chapter I, clause 12); *list skazania/ uskazania; literas iudiciarias* (chapter VI, clause 1), *vypis, extractum seu exscriptum* (chapter VI, clause 1). The term *list sudovyi* is further used in the period between the First (1529) and the Second (1566) Lithuanian Statutes to designate both the records of proceedings and the decisions. It is stipulated in the Second Lithuanian Statute that judges must hand over extracts and court writs (*vypisy i listy sudovye*) to parties, but not the decisions. This generic term *list sudovyi* could be used to designate at least two types of documents: 1) the court decision (*vyrok, dekret*) or the *list skazania* if one prefers to use the term of the First Lithuanian Statute; 2) the record of proceedings, the so called *sprava*. But even at the end of the 16th – the beginning of the 17th century the copiers of the Lithuanian *Metrica* books did not see any difference between these types of documents, which had the same formulary and were called indiscriminately either *sprava* or *vyrok*, a usage which reflected the nomenclature of judicial documents at the time. Though it is possible to grasp a tendency that the documents called *sprava* tended to be written down as if by the third person (by a scribe) and most frequently (although not always) were accompanied by the scribe's introductory phrase *Gospodar', korol, ego milost' kazal zapisati / kazal pro pamiat' zapisati*. Meanwhile, the documents called decisions were usually written down by a judge (*i. e.* by the first person) and they began with a relevant title and ended with a typical corroboration *Na shto zh dali es'mo (...) ses' nash list sudovyi z nashoiu pechatiu*. It must be borne in mind, however, that this is not the rule on the part of the copiers, but only a tendency.

The diversity of writs and inscriptions (be it with remark *pro memoria* or not) reveals a whole range of legal bonds characteristic of the legal culture of the time and bears witness to the rapidity with which a verbal *ordo iudiciorum* was being transformed into a written one. The repertoire of the documents and the methods of their preservation were exposed to influences coming from the peculiarities of

the legal process in the Grand Duchy of Lithuania (first half of the 16th c.), in which an accusatory side was of paramount importance and which called the suitor to provide the court with necessary proofs on that account, and from the first steps in the archival conservation of the documents in the Grand Duchy of Lithuania, a development that was stimulated by the needs of society. Placed under supervision of judges the scribes of the grand ducal courts became with time a social strata who displayed special judicial experience and skills and it was they who tried to deal with the ever increasing stream of documents by attempting to sort them out into those of long-lasting importance and those of short duration, as it were. Such a state of affairs allows us to advance a hypothesis that the scribes of the grand ducal court must have had at their disposal not only the registers used for the making of shorthand reports, but also provisional registers. Such registers must have contained the minutes of daily activities at the court. However, whether all the documents that happened to arrive in the grand ducal chancery in the first half of the 16th c. used to be transcribed into one or two *fasciculi*, which would tally with a series of *decretorum* or that of *inscriptionum*, – this question remains open. It looks likely that the form and types of registers depended on several factors of which we can enumerate *e. g.* the experience and skills of a particular scribe, the perceived importance of documentary evidence and the like. The development of the concepts of written acts was from the start influenced by the verbal culture of men administering justice, the perceived difference between act as an action and act as a document, later on a special role was to be played by a vocabulary of judicial terms that used to come from local codes of law and from communication with neighbours among whom the region of Podlachia seems to have enjoyed the lead.

Translated by Darius Baronas